

KS. WOJCIECH FRĄTCZAK

KONFISKATA WŁASNOŚCI KOŚCIELNYCH W KRÓLESTWIE POLSKIM

w świetle ukazu cesarza Aleksandra II z dnia 14/26 XII 1865 r.¹

Jednym z represji po upadku powstania styczniowego był zabór wszelkiej posiadłości kościelnej, a duchowieństwu wyznaczono pensje. Była to wyrafinowana metoda zapanowania nad patriotyzmem duchowieństwa, które traciło niezależności finansową i musiało przejść na utrzymanie rządowe, a tym samym stawało się bardziej zależne od pracodawcy. Zaborca doskonale wiedział, że duchowieństwo w swej większości krzewiło ducha patriotyzmu na różne sposoby, a udział wielu duchownych w powstaniu, nawet czynny, najlepiej go o tym przekonał. Bez wątplenia do przyczyn zaboru mienia kościelnego przyczyniła się także chęć przejęcia licznych majątków kościelnych, aby uhonorować swoją administrację cywilną i wojskową.

Zamysł przejęcia majątków kościelnych miał już car Aleksander I wyrażony w statucie organicznym z 18 III 1817 r., ale go nie wprowadził w życie. Zamiar przejęcia dóbr kościelnych objawił car 8 XI 1864 r. Ostatecznie został on podpisany w Petersburgu 26 grudnia 1865 r. przez cara Aleksandra II, a wchodził w życie od nowego 1865 r. Oficjalnym powodem przejęcia majątków kościelnych zapisanym w preambule ukazu była troska cara o „ulepszenie bytu proboszczów uboższych parafii”, bo „znaczna liczba proboszczów cierpiała niedostatek lub nędzę”, dlatego wszystkim duchownym wyznaczono pensje według ustalonych etatów (art. 1). Jedynym pozytywem tego rozporządzenia była likwidacja kumulacji stanowisk, z którą kościół się borykał mimo zarządzenia Soboru Trydenckiego. Car zlikwidował je jednym pociągnięciem pióra. Zasada była prosta: rząd płacił tylko za jeden etat (art. 2). Celem oszczędności zarządzenie carskie likwidowało wszystkie kapituły kolegiackie, za wyjątkiem kapituły w Łowiczu, Kaliszu, Opatowie i Zamościu. Ich majątek przechodził na skarb państwa. Członkowie pozostawionych kapituł kolegiackich także zostali pozbawieni

wszelkich dochodów płynących z tego tytułu i ograniczono ich skład do trzech prałatur i czterech kanonikatów (art. 5).

Natomiast kapituły katedralne pozostawiono nadal na etatach, ale zmniejszono ich liczbę do czterech prałatów i czterech kanoników. Pozwolono jednak mianować jeszcze czterech kanoników honorowych, ale bez należnej kanonikowi pensji (art. 4). Odtąd też każda nominacja na jakiegokolwiek kanonika, proboszcza lub administratora musiała podlegać zatwierdzeniu przez Radę Administracyjną Królestwa. Podobnego zatwierdzenia potrzebowało też stanowisko dziekana. Przy tej okazji zaborca dokonał arbitralnego podziału na dekanaty, zarządzając, aby dekanaty pokrywały się z granicami powiatu. Powstały więc ogromne dekanaty liczące nawet po kilkadziesiąt parafii. Było to oczywiście spowodowane tym, że dziekan pobierał za pełnione obowiązki dodatkowo 150 rb. srebrem rocznie.

Wszystkie parafie podzielono zasadniczo na dwie klasy: pierwszą i drugą. Były one wymienione imiennie w załączniku (art. 9). W diecezji kujawsko-kaliskiej istniało dziewięć parafii pierwszej klasy: Częstochowa, w Kaliszu parafia św. Józefa i parafia św. Mikołaja, Konin, Pabianice, Piotrków Tryb., Sieradz, Wieluń i parafia św. Jana we Włocławku.

Do drugiej klasy zaliczono 25 następujących parafii: Brześć Kuj., Brdów, Brzeźnica, Kłobuck, Koło, Krzepice, Łądek, Nieszawa, Mstów, Pajęczno, Przedecz, Pyzdry, Raciążek, Radomsk, Radziejów, Rzgów, Słupca, Sompolno, Sulejów, Szadek, Turek, Tuszyn, Uniejów, Warta, Wolbórz². Pozostałe nie wymienione w załączniku parafie przydzielano duchownym z tytułem administratora lub prebendarza i odpowiednio niższą pensją. Stanowiły one większość parafii w diecezji, bo aż 303. Jeśli jakiś proboszcz miał przed ukazem tytuł proboszcza lub jakiś inny, to mógł go używać, ale nie pociągał on za sobą żadnych konsekwencji finansowych. Car dla ogromnej diecezji kujawsko-kaliskiej wyznaczył też tylko 137 etatów wikariuszowskich. Stąd czasami się zdarzało, że biskup mianował kogoś wikariuszem w parafii, gdzie był etat, a nakazywał mu zamieszkać przy parafii, gdzie była taka potrzeba.

Tylko wyjątkowo można było proboszczowi powierzyć opiekę nad sąsiednią parafią. Wówczas zastępca otrzymywał rocznie 50 rb. dodatku. Także proboszczowie, którzy ukończyli 65 lat otrzymywali rocznie 100 rb. srebrem dodatku (art. 20). W parafiach dużych, gminy, gromady i osoby prywatne, często także starsi proboszczowie, mogły zatrudniać wikariuszy prywatnych, niebędących na etacie. Musieli jednak i na takie zatrudnienie otrzymać zgodę nie tylko władzy kościelnej, ale także i Komisji Rządowej

Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Ponadto przed mianowaniem władze kościelne musiały zasięgnąć informacji u właściwego Gubernatora, czy nie ma do kandydata zastrzeżeń natury politycznej (art. 23). Naturalnie, wnioskodawcy musieli sami im płacić pensję. Car wymagał jednak, aby nie była ona mniejsza od 150 rb. i do tego przyzwoite mieszkanie służbowe i opał (art. 22).

Odrębną grupę stanowili wikariusze rezydujący przy kościołach parafialnych po skasowanych w Królestwie parafiach klasztornych w liczbie 21. Otrzymywali oni utrzymanie z funduszy po przejętych dobrach klasztornych.

Wysokość pensji dla duchowieństwa była różna dla diecezji i inna dla archidiecezji warszawskiej. Przedstawiała się ona następująco. Biskup wrocławski otrzymywał 4125 rb. srebrem pensji plus 500 na służbę, kapelana itp. oraz 375 na objazd diecezji, czyli na wyjazdy służbowe. Razem 5000 rb.s. Arcybiskup warszawski miał 6000 rb.s. Biskup sufragan wrocławski tylko 900 rb., dla porównania warszawski sufragan 1500 rb. Prałaci kapituły katedralnej wrocławskiej po 375 rb., a kanonicy po 300. Kanonicy honorowi nie otrzymywali nic. Ponadto kapituła na odprawianie nabożeństw otrzymała 200 rb. Wikariusze utrzymywani przy katedrach po 150 rb., dziekani także po 150 rb. Proboszczowie parafii pierwszej klasy w diecezji wrocławskiej otrzymywali 500 rb., drugiej klasy 400 rb., a administratorzy tylko 300. Wikariusze etatowi 150, a w Warszawie wysokość pensji dla nich miała zostać ustalona odrębnym zarządzeniem. Według ukazu dla całego Kościoła w Królestwie zarezerwowano jeszcze 50 000 rb. na nieprzewidziane wydatki, zasiłki chorobowe, utrzymanie chorych w szpitalach, śledztwa itp. Wszystkie te wydatki zostały podane w skali roku.

Dając pensje dla duchowieństwa, car zabierał wszelkie dotychczasowe posiadłości kościelne, należące do parafii, biskupstw czy innych instytucji kościelnych. Konfiskacie podlegała nie tylko ziemia, ale wszystko, co było własnością kościelną, jak np. woły czy konie będące na uposażeniu parafii oraz wszelkie lokaty bankowe i zapisy na ziemi. Aby konfiskata była skuteczna, wcześniej zarządzono bardzo szczegółowe spisy własności parafialnej, a potem według tych spisów egzekwowano. Taki „Spis tabelaryczny majątku kościelnego” obejmował: 1. „Opisanie kościoła i budowli plebańskich i innych”; 2. „Opis działów gruntów, łąk, pastwisk z wymienieniem ich rozległości, klasy gruntu i wartości”. 3. „Wykaz kanonów, czynszów i dziesięcin pieniężnych tudzież pobieranych w snopie i ziarnie, jak niemniej osepów i danin w naturze, tudzież ordynaryi skąd i od kogo należących do kościoła i probostwa”. 4. „Wykaz innych i gdzie będących służebności i użytków

jako to propinacji, wolnego wyrębu drzewa, rybołówstwa, polowania itd.”

5. „Wykaz inwentarza żywego i martwego, własności gruntowych, funduszu a nie czasowego posiadacza stanowiących z oznaczeniem wartości onych należących do kościoła i probostwa”.
6. „Wykaz naczyń sprzętów i aparatów kościelnych z ustanowieniem ich wartości, własnością kościoła i probostwa”.
7. „Wykaz biblioteki będących własnością kościoła i probostwa”.
8. „Wykaz szczegółowy opłacanych podatków i innych ciężarów publicznych przez księdza Proboszcza w roku 1857”.
9. „Protokół obliczenia na pieniądze inwentarza gruntowego żywego i martwego będącego własnością kościoła i probostwa”.
10. „Protokół objaśniający o spisie tabelarycznym majątku duchownego kościoła i probostwa”.
11. „Protokół badawczy o stanie i powinnościach włościan”.
12. „Protokół badawczy o stanie folwarku do kościoła i probostwa”.
13. „Wykaz ogrodów warzywnych i owocowych na folwarku proboszcza”.
14. „Wykaz najemników, kopciarzy etc. mieszkających na gruntach folwarku probostwa”.
15. „Wykaz zabudowań przy probostwie”.
16. „Wykaz ogrodzeń przy probostwie”.
17. „Wykaz znajdujących się rowów przy probostwie”.
18. „Wykaz dróg mostów i grobel przy probostwie”.
19. „Rejestr obrachunkowy przestrzeni folwarku proboszcza”.
20. „Opisanie łąk probostwa”.

Równocześnie zakazano sądowego dochodzenia dziesięcin, które teraz stawały się dobrowolnymi ofiarami. Natomiast dochody, jakie mogli duchowni pobierać z racji sporządzania aktów stanu cywilnego, stanowiły w całości ich prywatny dochód za wykonywaną pracę urzędnika Stanu Cywilnego (art. 29).

Wiele spraw ukaz zostawiał do późniejszych opracowań i uzgodnień, np. art. 34 o zabezpieczeniu emerytalnym, o kontroli dozorów (art. 32), o wysokości opłat dla służby kościelnej (art. 31), ustalenie pensji i utrzymanie konsystorzy (art. 35), a przede wszystkim o sposobie utrzymania seminariów duchownych (art. 36) itp.

Władze zaborcze, starając się obejmować ścisłą kontrolą całe życie Kościoła, wkroczyły także i w dziedzinę ofiar składanych z racji posług religijnych. Ukaz zabierał także duchowieństwu wszystkie dochody z tej racji zwane *iura stolae*. Wysokość opłat z tej racji została jasno określona przez władze carskie i taka tabela opłat musiała być wywieszona w kościele do powszechnej wiadomości. Opłaty z tego tytułu po potrąceniu pewnego procentu dla służby kościelnej za ich posługę, miały być w całości księgowane i przekazywane do dyspozycji dozoru kościelnego, na którego barkach spoczywała teraz sprawa utrzymania kościołów, ich oświetlenia i upiększania (art. 31). Niestety opłaty te były często dla wielu biednych niemożliwe do zapłacenia i wywoływały konflikty, bo proboszczowie trzy-

mali się sztywno cennika, a dozory żądały zapłaty. Bywały przypadki, że gmina musiała zapłacić za pogrzeb.

Pozorem wprowadzenie jednolitych opłat za usługi religijne w całym Królestwie było zapobiegania nieporozumieniom, jakie z tego powodu miały miejsce w parafiach³. Faktycznie chodziło o to, aby proboszczowie z ofiar składanych z racji rozmaitych usług nie zatrzymywali sobie jakiejś części. Pierwsze takie taksy wprowadzono już odnośnie do opłat z tytułu spisywania aktów stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim 23 II 1809 r.⁴ Wtedy to duchowni stali się urzędnikami stanu cywilnego i prowadzili księgi podwójne: dla parafii i dla państwa. Kolejne taksy wprowadzono rozporządzeniem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 30 XII 1818 r., 19 VII i 18 X 1824 r. Ta ostatnia zmiana przedstawiała się następująco⁵.

Do klasy 1 należą: „Właściciele, dożywotni posiadacze i dzierżawcy dóbr, wiosek i odrębnych folwarków, profesorowie, urzędnicy, oficjaliści cywilni i wojskowi, od najwyższych biorąc aż do stopnia, do którego pensja r.s. 300 jest przywiązana; właściciele domów i dzierżawcy całych domów po miastach rachujących ludności więcej nad 2400 dusz, wszyscy kupcy, kapitaliści, fabrykanci, lekarze, aptekarze, artyści lub z profesji pięknych sztuk utrzymujący się w miastach większych; komisarze i rządcy dóbr, więcej niż z jednej wsi złożonych”.

Do klasy II należą: „właściciele i dzierżawcy częściowych ziemskich majątków, właściciele domów lub gruntów po miastach mniejszych, wszyscy nauczyciele i oficjaliści rządowi, niższą niż 300 r.s. pensję pobierający; oficjaliści po dobrach prywatnych pierwszą klasą nie objęci, wszyscy rzemieślnicy i fabrykanci w miastach i miasteczkach mieszkający, młynarze, karczmarze, piwowarzy po wsiach i miasteczkach małych”.

Do klasy III należą: „Włościanie, koloniści, wyrobnicy po wszystkich miastach, czeladź, gospodarska i wszyscy służący niższego rzędu, rzemieślnicy wiejscy i żołnierze”.

Taksa za spełnianie obrzędów religijnych wyglądała następująco:

Za obrzędy – opłaty podane są w rublach	Klasy		
	I	II	III
Chrzest bezpłatnie	–	–	–
Od każdej zapowiedzi	0,30	0,20	0,10
Od ślubu	2,70	1,20	0,30
Od wyvodu	0,15	0,10	0,5

Za obrzędy – opłaty podane są w rublach	Klasy		
	I	II	III
Chowanie ciała bezpłatnie	–	–	–
Pogrzeb ze śpiewem osób powyżej 15 r. życia	1,80	0,90	0,45
Pogrzeb ze śpiewem osób poniżej 15 r. życia	1,20	0,60	0,30
kościelny czwartą część taksy ostatnich opłat			
Od wystawienia katafalku większego	0,90	0,45	0,30
Od wystawienia katafalku mniejszego	0,45	0,30	0,15
Za eksportację	0,60	0,30	0,15
Od wigilii śpiewanych	0,45	0,45	0,45
kościelny trzecia część taksy czterech ostatnich opłat.			
Msza czytana	0,30	0,30	0,30
Mowa pogrzebowa – według umowy stron	–	–	–
Za każdą świecę na pogrzebie	0,10	0,10	0,07 i ½ kop.
Za każdą lampę	0,05	0,05	0,05
Za dzwony więcej niż dwa	0,30	0,20	0,05
Za jeden lub dwa dzwony	0,15	0,10	0,05
Pokładne			
Od osób starszych powyżej 15 lat	0,60	0,30	0,15
Od osób poniżej 15 lat	0,30	0,15	0,07 i ½ kop.

Opłaty za spisywanie aktów stanu cywilnego

Opłaty za spisywanie aktów stanu cywilnego były także zróżnicowane w zależności od zamożności. Klasy te były nieco różne od zamieszczonych wyżej. Podajemy je w dosłownym brzmieniu.

Do klasy I należą: właściciele, zastawnicy [ci co za długi w zastaw mieli czyjeś majątki], dzierżawcy, i inni jakimkolwiek tytułem posiadający całkowite dobra i wsie wszelkiej natury, właściciele i lokatorowie całych kamienic w miastach, osoby duchowne wszelkiego wyznania, urzędnicy cywilni i oficerowie, doktorzy, aptekarze, chirurgo-medycy, kupcy, handlarze, kapitaliści, bankierzy, agenci, negocjanci, wekslarze, artyści, fabrykanci, rękodzielnicy i oberżyści.

Do klasy II: „Posiadający wójtostwa, sołectwa, dworki i grunta miejskie, młynarze i dzierżawcy młynów, hamerni [dawna nazwa huty], papierni, tartaków, i t. p., wojskowi w randze niżej oficera, oficjaliści rządowi i prywatni, majstrowie rzemiosł, przekupnicy, kramarze, utrzymujący garkuchnie, piwowarzy, szynkarze, karczmarze miejscy i czeladź kupiecka”.

Do klasy III: Wszyscy powyższymi dwiema klasami nie objęci, a świadectwem ubóstwa niezastępujący się od opłaty, należą do trzeciej klasy.

Za akt (opłata w rublach)	Klasy		
	I	II	III
Od aktu urodzenia dziecięcia	0,30	0,15	0,10
Od aktu uznania dziecięcia nieprawego	0,90	0,45	0,15
Od aktu każdej zapowiedzi małżeństwa	0,15	0,30	0,15
Od aktu małżeństwa	0,45	0,10	0,5
Od aktu śmierci	0,30	0,15	0,06
Od aktu przysposobienia	2,70	1,80	0,45

Uwaga: duchowni, którzy sprawowali obowiązki urzędników stanu cywilnego, mieli prawo pobierać opłatę o połowę większą od każdego z tych aktów.

Ta konfiskata wszelkiego mienia nie tylko pozbawiła Kościół licznych majątków, które dotychczas zwiększały znacznie dochody nawet małych parafii, ale także likwidowała liczne dzieła charytatywne Kościoła. Wszelkie szpitale przykościelne, pozbawione możliwości utrzymania, faktycznie przestały istnieć. Szkoły parafialne przejęło państwo. Utrudniono działalność licznych bractw i organizacji kościelnych. W opłakanym stanie znalazły się wkrótce liczne świątynie i budowle kościelne, które po burzliwym czasie zamętu napoleońskiego w większości potrzebowały generalnych remontów, a wydanie zgody przez władze carskie, jak i uzyskanie funduszy nie było łatwe, zwłaszcza tam, gdzie kolatorem był rząd rosyjski. Problem rewindykacji skonfiskowanej przez zaborców ziemi był po odzyskaniu niepodległości znacznie większym problemem niż po upadku komunizmu. Nie został on w pełni zrealizowany do wybuchu II wojny światowej, a potem nigdy nie został dokończony.

PRZYPISY

¹ Zarządzenie wchodziło w życie 1 I 1866 r. Napisano na podstawie wypisu tegoż Ukazu z Protokołu Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego, b.m.r.w.

² Według schematyzmu diecezji kujawsko-kaliskiej z 1868 r.

³ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Taksa opłat zwanych *iura stolae* dla plebanów obrządku rzymsko-katolickiego. A. par. Niemysłów 3, pod datą 30 XII 1818 r. Zob. W. Frątczak, *Niemysłów miasto czy wieś. Monografia parafii do 1914 r.*, Włocławek 2011, s. 53.

⁴ „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, t. 1, art. 5 i 6.

⁵ Poprzednia taksa opłat z 1818 r. różniła się nieco od tej późniejszej z 1824 r. Zob. W. Frątczak, *Niemysłów miasto czy wieś*, dz. cyt., s. 53. Czy ta z 1865 r. była taka sama, nie można odpowiedzieć, bo zachowane w archiwum plakaty z taksami są tylko z 1818 i 1824 r.